

Алла Орлова

аспірантка кафедри публічного управління та регіоналістики
ОРИДУ НАДУ при Президентові України, начальник відділу аналітичної роботи
та комунікації апарату Одеської обласної ради

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ЗМІН

Досліджена динаміка змін державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні в історичній ретроспективі. Більш детально аналізується сучасний стан владно-громадських відносин шляхом порівняння Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки (Стратегія–2020) зі Стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2012–2015 роки (Стратегія–2015). Проаналізовано передвиборчі програми партій, які увійшли до Верховної Ради України за підсумками позачергових виборів 2019 року, та програму нового Кабінету Міністрів України на предмет наявності в них завдань сприяння розвитку в Україні громадянського суспільства. Надані рекомендації для органів публічної влади різних рівнів щодо вдосконалення політики сприяння розвитку громадянського суспільства та механізмів її реалізації.

Ключові слова: державна політика; інструменти та механізми державної політики; взаємодія влади і громадськості; громадянське суспільство як об'єкт і суб'єкт державної політики.

Alla Orlova

PhD student of Public Administration and Regional Studies Department of the
ORIPA NAPA under the President of Ukraine, Head of the Department of Analytical Work
and Communications of the Office of the Odessa Regional Council

STATE POLICY TO SUPPORT THE DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE: THE DYNAMICS OF CHANGE

The state and public authorities at all levels do not ensure the proper implementation of the state policy of civil society development. This is evidenced by the imperfection of legislation in the field of civil society development and the practice of its implementation by public authorities.

Under these conditions, there is a need to transform civil society from an object into a subject of public policy and to define its role in new political conditions.

The purpose of the article is to substantiate the ways and mechanisms of realization by the public authorities of all levels of tasks of the state policy of promoting the development of civil society.

During the research the following tasks were solved:

researches the positions and approaches of scientists in defining the essence and mission of civil society;

shows the dynamics of changes in the state policy of promoting the development of civil society in Ukraine in historical retrospect to the present;

comparing National strategies for promoting civil society development, adopted in 2012 and 2015, with a view to reflecting in them the mechanisms of implementation of the state policy for promoting civil society;

recommendations have been developed for public authorities at different levels to improve the policy of promoting civil society development and mechanisms for its implementation.

Key words: public policy; instruments and mechanisms of public policy; interaction of government and public; civil society as an object and subject of public policy.

Постановка проблеми

В умовах трансформації, яку переживає зараз українське суспільство, перебуваючи під впливом потужних зовнішніх та внутрішніх чинників, особливого значення набуває мобілізація людських ресурсів та консолідація усіх державних та недержавних інституцій.

За цих умов зростає роль громадянського суспільства, яке Дж. Кін (1998) визначає як суспільство, де громадяни, керуючись верховенством права, самоорганізуються для спільного вираження своїх інтересів і відстоювання цінностей [1].

Правовий фундамент для формування громадянського суспільства в нашій державі заклали такі акти,

як Декларація про державний суверенітет України (1990) [2], Акт «Про проголошення незалежності України» (1991) [3] та Конституція України (1996) [4]. Угода про асоціацію між Україною та ЄС закріпила роль громадянського суспільства як одного із ключових суб'єктів євроінтеграції України [5], а Стратегія–2015 [6] і Стратегія–2020 [7], затверджені відповідними указами Президента України у 2012 і 2016 роках, конкретизували пріоритетні напрямки та завдання державної політики у цій сфері.

Однак, як свідчать результати моніторингу реалізації вказаних стратегічних документів [8], держава, органи публічної влади усіх рівнів не забезпечують

© Орлова А. І., 2019.

належної реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, що обумовлено, на нашу думку, як низьким рівнем виконавчої дисципліни у публічному середовищі, так і певною недосконалістю самих актів, що формують цю політику.

Про погіршення ставлення держави до громадянського суспільства свідчить також зниження Індексу людського розвитку, за яким Україна з 2013 по 2017 рік опустилася з 76-ї позиції на 88-му [9, с. 77].

Разом із тим в Україні протягом останніх років спостерігається активізація громадянського суспільства та перетворення його із суто об'єкта в суб'єкт державної політики, який активно впливає, у тому числі, на зміну політичних еліт. Обрано нового Президента, сформована нова Верховна Рада та Уряд. Народ України своїм волевиявленням виразив надії на кардинальні зміни в державі, які мають відповідати демократичним надбанням Революції Гідності.

Однак, аналіз програм політичних партій, які увійшли до Верховної Ради на дострокових парламентських виборах 2019 року, показав майже повну відсутність у цих партій розуміння важливості співпраці органів влади з громадянським суспільством. На жаль, у Програмі Уряду [10] також немає згадки про такі інструменти демократії участі, як публічні консультації, громадські слухання, місцеві ініціативи, загальні збори, соціальне замовлення, міжсекторальну взаємодію. Також нічого не сказано, ані про засади державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, ані про механізми її реалізації.

Вищезазначене свідчить, що держава недооцінює інтелектуальний та організаційний потенціал інститутів громадянського суспільства (ІГС), недержавних аналітичних центрів, які своєю активною діяльністю змушують владу залучати громадськість до процесів прийняття рішень відповідно до стандартів Ради Європи [11] та узгоджувати із цими стандартами законодавство, правила і практики [12].

Для діагностики згаданих негативних процесів у сфері владно-громадських відносин та удосконалення державної політики по відношенню до громадянського суспільства необхідно глибоко вивчати ці процеси і цю політику – як з позиції сьогодення, так і в історичній ретроспективі – з обґрунтуванням необхідних змін у майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Громадянське суспільство як соціальна і наукова категорія вивчалось науковцями в різних історичних умовах, з різних позицій, у багатоманітних проявах.

Так, концепт громадянського суспільства є доволі розробленим у зарубіжній та вітчизняній гуманітарній науці. Серед його дослідників – представники різних галузей наукового знання: Дж. Александер, Е. Арато, Дж. Коен, Р. Патнем, А. Карась, А. Колодій, О. Косілова, А. Петрашкін, О. Ремець, В. Степаненко, Ю. Узун.

Питання генезису громадянського суспільства у конституційному праві України досліджували П. Любченко, Г. Берченко, О. Лютюк. Окремі аспекти цієї проблематики також можна зустріти у роботах таких учених-конституціоналістів, як Ю. Барабаш, С. Бобровник, О. Ващук, О. Марцеляк, В. Нестерович, В. Сergyгін, Ю. Тодика, В. Шаповал, А. Янчук.

Дослідження різних аспектів взаємодії ІГС з органами публічної влади та бізнес-структурами знаходимо у працях Н. Аберкромбі, В. Галстона, І. Бекешкіної, Л. Дух, В. Менжуліна, В. Сусака, С. Терно.

Історико-правовому аспекту становлення громадянського суспільства присвятили свої публікації українські дослідники М. Бойко-Бойчук, С. Кириченко, О. Скакун, П. Шляхтун та зарубіжні: Д. Александер, А. Грамші, А. Уейр.

Серед вітчизняних авторів наукових досліджень громадянського суспільства слід також назвати О. Корнієвського, А. Крупника, В. Купрія, Л. Паліводу, Н. Пеліванову, А. Руденко, Т. Сенюшкіну, Ю. Шайгородського.

М. Канавець проаналізувала сучасний стан розвитку громадянського суспільства в контексті європейського курсу держави та оцінила перспективи удосконалення законодавчих та нормативно-правових актів, які регулюють взаємодію з громадськістю та розвиток громадянського суспільства [13, с. 153].

Дослідники Національного інституту стратегічних досліджень доводять, що українське громадянське суспільство стимулює представників правлячої еліти до проведення системних реформ [14, с. 44].

В. Ісаков вважає, що розвинене громадянське суспільство є передумовою соціальної правової держави, в якому головною діючою особою є громадянин як автономна особа [15, с. 11]. А дослідник О. Корнієвський обґрунтовує тезу, що без реального, розвиненого громадянського суспільства держава неспроможна створити можливості для забезпечення функціонування демократії участі, яка у поєднанні з представницькою демократією є основою успішної модернізації та сталого розвитку держави у цілому [16, с. 56].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми

Можна констатувати, що в Україні сформована достатньо повна нормативно-правова база для розвитку громадянського суспільства, основа якої закладена в Конституції України. Чинні акти законодавства регулюють такі форми взаємовідносин між органами публічної влади і громадянським суспільством, як: консультації з громадськістю, звернення громадян, запити на публічну інформацію, електронні петиції, громадські слухання, місцеві ініціативи, громадську експертизу, конкурсна підтримка соціальних проектів ІГС. Однак більшість із цих актів потребують модернізації. Зокрема, це чинні закони «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про органи самоорганізації населення» і низка урядових постанов, які регулюють питання створення і діяльності громадських рад, проведення конкурсів проектів ІГС, Типовий регламент місцевої державної адміністрації та ін.

Крім того, залишаються неврегульованими процедури проведення місцевих референдумів, загальних зборів та конференцій членів територіальних громад за місцем проживання, проведення мирних зібрань, мітингів, походів і демонстрацій.

Потребує удосконалення і система стимулювання регіональних і місцевих органів публічної влади, які мають забезпечити реалізацію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства на місцях. Ця реалізація гальмується через низький рівень виконавчої дисципліни органів влади та їх неналежну

координацію з боку центральних органів. Нечітко визначена і роль утворених в регіонах Координаційних рад с питань розвитку громадянського суспільства. Вирішення усіх цих питань потребує дослідження та наукового обґрунтування.

Закономірним результатом наявності значних пробілів у реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства є відсутність у структурі Кабінету Міністрів України окремого підрозділу на який були б покладені ці функції.

Виклад
основного
матеріалу

Процес формування української нації супроводжувався появою різноманітних людських об'єднань, які з часом перетворились у суспільні інститути. До таких утворень слід віднести козацтво, братства, інтелігенцію. Остання, зокрема, грає важливу роль у збереженні історичної пам'яті українців, є ініціатором створення низки об'єднань, які стали прообразом інституцій громадянського суспільства (громад, товариств, тощо). Розбудовуючи громадянське суспільство, вказані суб'єкти формували українську націю, виходячи з того, що український народ є народом демократичних традицій та переконань [17, с. 269]. При цьому система культурно-суспільних цінностей, на які орієнтуються українці, закладаючи підґрунтя громадянського суспільства, має переважно європейський характер [18, с. 289].

Заслугує на увагу періодизація основних етапів генезису громадянського суспільства в незалежній Україні Я. Чистоколяного, який виділяє сім його основних етапів у новітній історії нашої держави [19, с. 111–112]:

1988–1991 рр. – утвердження перших легітимних, орієнтованих на національно-визвольну боротьбу ІГС («Народний Рух України» та ін.) та подолання гегемонії КПРС у Декларації про державний суверенітет України;

1991–1996 рр. – утвердження в незалежній Україні громадянського суспільства в особі політичних партій, громадських організацій і профспілок та закріплення у Конституції України 1996 р. основ його розвитку і функціонування;

1996–2004 рр. – конституційно-правове унормування правового статусу ІГС у спеціальних законах та створення державою правових механізмів залучення громадськості до участі в державному управлінні;

2004–2010 рр. – зміни ландшафту громадянського суспільства та активізація його інститутів під впливом Помаранчевої революції 2004 року;

2010–2013 рр. – посилення регулятивного впливу держави на розвиток громадянського суспільства, формалізація залучення ІГС до участі в управлінні державними справами;

2013–2016 рр. – активізація громадянського суспільства та ініціювання ним Євромайдану 2013 року і Революції Гідності 2014 року, посилення волонтерських, антикорупційних, реформаторських рухів, спрямованих на євроінтеграцію;

2016 р. – донині – прийняття Національної стратегії розвитку громадянського суспільства та мобілізація потенціалу громадянського суспільства на захист територіальної цілісності України, участь ІГС у проведенні правових реформ і протидії корупції.

За даними дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва у грудні 2018 року [20], лише незначна частина громадян вважає себе залученою до активної громадської діяльності, причому цей відсоток протягом 2013–2018 рр. стабільно становить 8–10 %. Разом із тим, з 12 % до 18 % зріс відсоток тих, хто впродовж року займався волонтерською діяльністю. Це свідчить про те, що організоване громадянське суспільство дещо відстає у реагуванні на суспільні події від неформальних рухів та громадських ініціатив.

Однією з головних перешкод на шляху розвитку громадянського суспільства в Україні є низький рівень соціальної активності громадян, який залишається ситуативним, зорієнтованим на конкретну проблему [21, с. 20].

Конституційні підвалини формування громадянського суспільства в Україні закладені у статтях 1, 3, 5, 7, 8, 11, 15, 124, розділах II, III та XI Основного закону України. Першочергові завдання державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства передбачають забезпечення сприятливого політико-правового середовища для його інституціонального розвитку, активне залучення громадян та ІГС до процесів вироблення та ухвалення суспільно значущих державно-управлінських рішень, формування та реалізації державної та місцевої політики.

Надзвичайно важливими кроками у цьому напрямку стали затверджені указами Президента України у 2012 та 2016 роках відповідно Стратегія–2015 та Стратегія–2020.

Так, Стратегія–2015 заклала фундамент державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, але через трагічні для держави події 2014 року вона не була реалізована повною мірою. Натомість, Стратегія–2020 стала більш досконалим нормативно-правовим актом, в якому враховані нові історичні реалії курсу України на євроінтеграцію, але через політичну нестабільність та зміну еліт її реалізація на сучасному етапі набула рис формалізму, фрагментарності і потребує суттєвого вдосконалення.

Не зважаючи на об'єктивні та суб'єктивні перешкоди на шляху повноцінної реалізації зазначених Стратегій обидва документи внесли суттєвий внесок у розбудову громадянського суспільства в Україні. Їх порівняльний аналіз показав, що хоча документи мають однаковий нормативно-правовий статус, але предмети їхнього регулювання дещо відрізняються.

Так, у Стратегії–2015, крім самої стратегії, наводяться першочергові заходи щодо її реалізації, а у Стратегії–2020 додається певний набір механізмів щодо її реалізації.

У Стратегії–2015 року немає чітких завдань, а в Стратегії–2020 завдання конкретизовано по двох суб'єктах реалізації Стратегії: владі і громадськості.

Якщо завдання державної політики Стратегії–2015 базуються на Загальній декларації прав людини, то Стратегія–2020 ставить завдання, зумовлені європейськими правилами на основі принципів, закріплених Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

У Стратегії–2015 проблеми наведено в розділі «Загальні положення» дещо розпливчато у той час, як у Стратегії–2020 проблеми виділені в окремий розділ,

який містить факти незадовільного стану справ у громадянському суспільстві.

У Стратегії–2020 зроблено наголос на активній участі держави у процесі розвитку громадянського суспільства, завдяки чому їх синергія має дати потужний поштовх для участі громадськості у вирішенні проблем держави, у тому числі у запобіганні корупції.

Якщо Стратегія–2015 розглядає громадянське суспільство певною мірою як статичну субстанцію, то Стратегія–2020 – як суб'єкта державної політики, який впроваджує нагальні суспільні зміни і належне врядування.

Стратегія–2020 на відміну від попередньої розглядає залучення до процесів формування громадянського суспільства органів місцевого самоврядування.

За результатами вивчення ходу реалізації Стратегії–2020 на регіональному рівні, який виконала ВГО "Асоціація сприяння самоорганізації населення" з використанням Методики багаторівневого бенчмаркінгу, сучасний стан її реалізації в Україні неповною мірою відповідає завданням державної політики у цій сфері [8].

Цей висновок корелює із результатами дослідження, проведеного групою фахівців британського аналітичного центру «Chatham House» на чолі з експертом О. Луцевич в межах Проекту ЄС для розвитку громадянського суспільства в Україні [22].

За три роки, що минули після ухвалення Стратегії–2020, виникла розбалансованість владно-громадських відносин, владні структури майже закрились від контролю з боку громадянського суспільства і стали часто ігнорувати вимоги відкритості та прозорості. Тож, взаємодія влади і громадськості не досягла того рівня взаємовідносин, який передбачає Асоціація про Угоду між Україною та Європейським Союзом. Такий висновок було зроблено на конференції «Партнерство та співпраця між державними органами влади та організаціями громадянського суспільства в Україні: успіхи та виклики» [23].

Створена у 2016 році при Президентові України Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства фактично не працювала. Плани заходів з реалізації Стратегії–2020 приймалися запізно, що негативно впливало на якість їх виконання.

Хоча завдяки постійному тиску на владу з боку представників громадського сектору у травні 2019 року запрацювала онлайн реєстрація громадських організацій – через платформу «Онлайн будинок юстиції». На рівні територіальних громад також відбуваються певні зрушення: впроваджуються механізми місцевої демократії, ухвалюються статuti, громадські бюджети, електронні петиції.

Для того, аби бути надійним партнером держави, громадянське суспільство має розвиватись, а самі ІГС мають бути готові взяти на себе низку важливих функцій, постійно підвищувати свій професійний рівень. А держава має бути готова віддати певні функції ІГС.

3 травня 2019 року в Україні – новий Президент, із серпня – нова Верховна Рада, із вересня – новий уряд. Якою буде державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства? За перший період своєї «турборежимної» діяльності парламент поки що не прийняв і навіть не розглядав жодного нормативного акту, що стосується удосконалення політики сприяння розвитку громадянського суспільства і забезпечує реальне народовладдя.

Висновки

Аналіз стану реалізації державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні свідчить про неналежний рівень її реалізації державними структурами, а нормативна база лише частково забезпечує необхідні умови для розвитку громадянського суспільства. ІГС розвиваються в Україні скоріше всупереч, аніж завдяки підтримки держави.

За цих умов пропонується:

Верховній Раді України:

- прийняти закони про місцеві референдуми, про загальні збори, конференції членів територіальних громад за місцем проживання, про органи самоорганізації населення у новій редакції;
- пришвидшити процес ухвалення проекту Закону України «Про публічні консультації»;
- передбачити у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» обов'язковість ухвалення територіальними громадами своїх статутів, а також порядок створення та організацію діяльності консультативно-дорадчих органів;

Кабінету Міністрів України:

- затвердити порядок здійснення моніторингу реалізації політики сприяння розвитку громадянського суспільства;
- ухвалити Типове Положення про регіональну Координаційну раду;
- доопрацювати Типовий регламент діяльності місцевих органів виконавчої влади;
- - передбачити у щоквартальній звітності ОДА інформацію про реалізацію Національної стратегії;
- переглянути штатні структури ОДА та КМДА, відповідальні за реалізацію Національної стратегії, укріпивши кадрами їхню комунікаційну складову, запровадити у кожному профільному підрозділі ОДА та КМДА інститут відповідальних за комунікацію;

Міністерству освіти і науки України:

Ініціювати внесення до переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти, спеціальності "Менеджмент неурядових організацій".

Обласним державним адміністраціям та Київській МДА:

- сприяти затвердженню на рівні територіальних громад "мінімального набору правових механізмів місцевої демократії";
- Регулярно проводити семінари і тренінги для представників ІГС для підвищення рівня їх обізнаності та стимулювання активності у процесах прийняття рішень з питань місцевого значення.

Інститутам системи НАДУ при Президентові України: сприяти налагодженню системи громадянської освіти для державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування та представників ІГС.

Література.

1. John Keane. Civil Society, Definitions and Approaches // The University of Westminster, W1T 3UW, 2009, London, UK. URL: http://www.johnkeane.net/wp-content/uploads/2009/01/jk_civil_society_definitions_encyclopedia.pdf

2. Декларація про державний суверенітет України: прийнята Верховною Радою Української РСР 16.07.1990 р. № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
3. Про проголошення незалежності України: постанова Верховної Ради України від 24.08.1991 р. № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>
4. Конституція України від 28.06.1997. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. Ст. 299, 420, 438, 443, 444, 469. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011
6. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації: указ Президента України від 24.03.2012 р. № 212/2012. URL: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/14621.html>
7. Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: Указ Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>
8. Стан та шляхи належної реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на регіональному рівні : Аналітичний звіт / А.С. Крупник та ін. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2018. 133 с. URL: <https://drive.google.com/drive/u/0/folders/1ETfSj9LKKUN8uM-tcC11uYWakH6I2F0>
9. Дроздова А. Соціальний капітал в контексті розвитку громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2013. № 1-2. С. 70–78. URL: http://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/drozdova_sotsialnyi.pdf
10. Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України: Постанова Верховної Ради України від 4.10.2019 р. № 188-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188-ix>
11. State of democracy, human rights and the rule of law in Europe (2015) : Report by the Secretary General of the Council of Europe. 87 p. URL: <https://edoc.coe.int/en/an-overview/6455-state-of-democracy-human-rights-and-the-rule-of-law-in-europe.html>
12. State of democracy, human rights and the rule of law in Europe (2016) : Report by the Secretary General of the Council of Europe. 104 p. URL: <https://edoc.coe.int/en/an-overview/6926-pdf-state-of-democracy-human-rights-and-the-rule-of-law.html>
13. М. Канавець Сучасний стан і перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні та взаємодія органів державної влади з громадськістю. *Ефективність державного управління*. 2018. Вип.2(55). Ч.1. С.153-168. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/edu_55/fail/18.pdf
14. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Андриученко Т. В., Бекешкі на І. Е. та ін.] ; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко , В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2018. 128 с. URL: http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Dopov_Gromadianske_Suspilstvo_druk_01-9151d.pdf
15. Ісаков В. В. Становлення громадянського суспільства: історико-правовий аспект. *Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень*. 2014. №2. С.18–11.
16. Корнієвський О. А. Громадянське суспільство сучасної України: проблемні аспекти розвитку. *Наукові праці МАУП. Політичні науки*. 2017. Вип. 1. С. 56–63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npmaupr_2017_1_8
17. Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за правобережну Україну середини ХІХ ст. *Хмельницький*, 2011. С. 350.
18. Дегтярьов С. І. З історії становлення громадянського суспільства в Україні. *Гілея: наук. вісник*. 2018. Вип. 129. С. 283–290. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2018_129_76
19. Чистоколяний Я. Періодизація основних етапів становлення та розвитку громадянського суспільства в незалежній Україні. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 107–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_1_22
20. Громадська активність громадян України. Результати всеукраїнського опитування Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, проведеного у грудні 2018 року. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-aktivnist-gromadyan-ukraini>
21. Н. Бондаренко Становлення громадянського суспільства в Україні. *Теорія та історія держави і права. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2018. №2. С. 16–22. URL: [http://zt.knteu.kiev.ua/files/2018/02\(97\)/04.pdf](http://zt.knteu.kiev.ua/files/2018/02(97)/04.pdf)
22. Роль громадянського суспільства України в реформах – звіт Chatham House. URL: <https://euprostit.org.ua/stories/133507>
23. Громадський простір. URL: <https://www.prostit.ua/event/natsionalna-konferentsiya-partnerstvo-ta-spivpratsya-mizh-derzhavnymy-orhanamy-vlady-ta-orhanizatsiyamy-hromadyanskoho-suspilstva-v-ukrajini-uspihy-ta-vyklyky/>